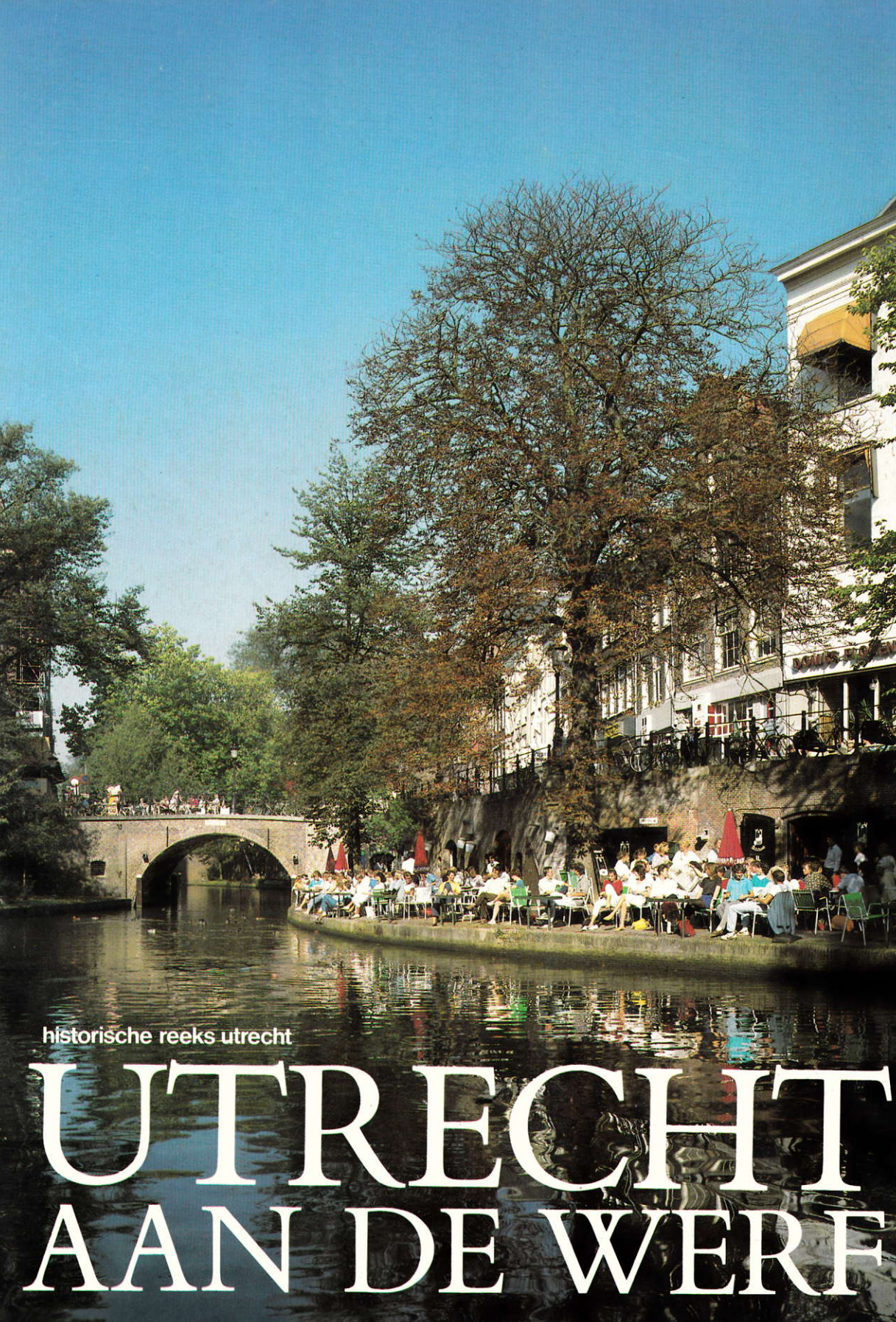

historische reeks utrecht

UTRECHT AAN DE WERF

UTRECHT AAN DE WERF

Redactie:
M.W.J. de Bruijn
H. Dam
Y.M. Wassink

Matrijs-Utrecht-1988

HISTORISCHE REEKS UTRECHT

DEEL 9

eerder verschenen:
Forten rond Utrecht
Amelisweerd en Rhijnauwen
Hofjes in Utrecht
De Uithof
Utrecht en de Post
Sporen van Bedrijvigheid
Met de Bus door de Domstad
Paleizen in Utrecht

Foto omslag:
Stichting Statief/Utrecht

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Utrecht

Utrecht aan de werf: de geschiedenis van de Utrechtse werven en werfmuren
/[onder red. van H. Dam]. – Utrecht: Stichting Matrijs. – Ill. – (Histori-
sche reeks Utrecht; dl. 9)

Met lit. opg.

ISBN 90-70482-43-6

SISO 696.2 UDC 625.714(492*3500)(091)

Trefw.: grachten; Utrecht (stad); geschiedenis.

© 1987 Stichting Matrijs

Tweede druk 1988

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, film, fotokopie of welke andere wijze dan ook zon-
der voorafgaande toestemming van de auteur en de uitgever.

ISBN 90-70482-43-6

Inhoud

Woord vooraf	7
Het ontstaan van de werven (Ton van Ginkel)	9
Werven en werfmuren - historische beschrijving van de verschillende onderdelen (A.F.E. Kipp)	29
Bomen en planten (N.C.M. Maes)	61
Het gebruik van de werven en werfkelders (Ton van Ginkel en H. Dam)	72
Geschiedenis van het werfherstel in de twintigste eeuw (Wilbert Schreurs)	89
Kanttelingen bij het restaureren van werfmuren (H. Dam)	106
Rondwandeling (Martin de Bruijn)	117
Bronnen en literatuur	125
Colofon	128

Bomen en planten

De groene grachten

Vanaf de Domtoren vallen de Utrechtse grachten direct in het oog als groene linten tussen de dichte bebouwing. Ook op de begane grond is het groen verweven met de grachten en werven. Het blijft altijd weer wonderlijk om op straatniveau langs de stammen en kruinen van de bomen te lopen, die beneden op de werven wortelen. De werfmuren hebben een zekere faam verworven als de groeiplaats van zeldzame varensorten. Omdat sedert enige jaren geen onkruidbestrijdingsmiddelen meer gebruikt worden op de werven, treffen we ook daar tussen de bestrating een verscheidenheid aan plantesoorten aan. Vermoedelijk zijn delen van de werven al eeuwenlang bestraat geweest, aanvankelijk met keien, recenter met gebakken klinkers. Opmerkelijk is een modegril in het begin van deze eeuw om tuintjes op de werven aan te leggen, met name in het centrum aan de Oudegracht. Zelfs tot kort na de oorlog waren er nog zulke tuintjes, bestaande uit plantbedden met gazonstroken er omheen, kleine coniferen en veelal klimop tegen de werfmuur.

*De Oudegracht in herfst-
tooi.*

*Plompetorengracht, 1843.
(Gewassen tekening van
P.J. Lutgers). In de negen-
tiende eeuw en ook daar-
voor stonden er zelfs
bomen op de straten, boven
op de gewelven.*

De werfbomen

Op de achttiende- en negentiende-eeuwse prenten en foto's van de grachten zijn overal bomen te zien, op de werven en hier en daar zelfs op de straten bovenop de gewelven. Een tweetal lindebomen op de Plompetorengracht zijn daarvan nog een laatst bestaand voorbeeld. Alleen op een klein gedeelte van de werven nabij de Stadhuisbrug waren de activiteiten kennelijk zo intensief dat er geen plaats was voor bomen. De oudste bestaande bomen op de werven zijn een aantal lindebomen (Hollandse linde), die rond 1830 langs de Oude- en de Nieuwegracht zijn aangeplant. Vooral op de Nieuwegracht staan er nog vrij veel, met name tussen de Quintijnsbrug en Brigittenbrug. Aan de Oudegracht staan fraaie exemplaren bij de Jansbrug, tussen Geertebrug en Smeebrug en ter hoogte van de Diaconessenstraat. Deze bomen, die inmiddels zo'n honderd vijftig jaar zijn, hebben slechts een omtrek van anderhalf tot twee meter. Ze groeien bijzonder langzaam

p. 63:
*Oudegracht 187. Een
kastanje met een karakte-
ristieke kandelabervorm.*

Oudegracht bij de Weesbrug. Platanen van 120 jaar oud. Opvallende scheefgroei naar het licht toe.

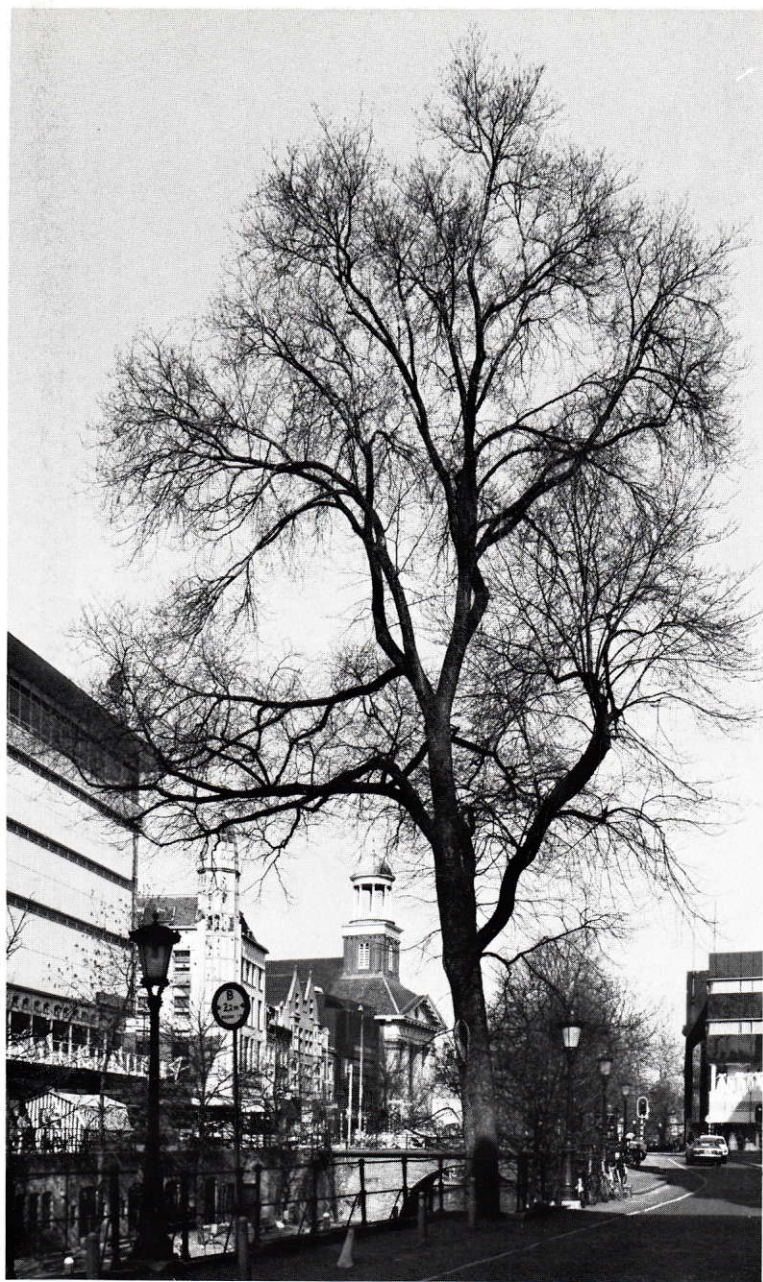
vanwege de hoge grondwaterstand en het beperkte voedselaanbod in de bodem. In de negentiende eeuw zijn de bomen geknot, wat nog aan de kruinvorm te zien is. De langzame groei is overigens een plezierige bijkomstigheid omdat de werven van de Nieuwegracht smal zijn. In ouderdom worden de linden gevolgd door enkele omvangrijke platanen (gewone plataan) van ongeveer honderd twintig jaar oud. Nabij de Weesbrug staan drie van dergelijke platanen, overgebleven uit een groep van vijf. Zoals wel meer bomen langs de grachten staan ze scheef in de richting van het water, omdat ze naar het licht groeien. Een zeer monumentale plataan uit dezelfde tijd staat aan de Oudegracht bij de Tolsteegbarrière.

Imposant en ongeveer tachtig jaar zijn enkele iepen (Hollandse iep), waarvan exemplaren langs het noordelijk deel van de Oudegracht staan. Rond 1910 is er een serie iepen geplant aan de Oudegracht, waarvan de genoemde overgebleven zijn.

Tenslotte noemen we van de oudere bomen nog de paardekastanje, met de op de werven zo karakteristieke kandelabervorm, de eik en de es. Een fraaie groep eiken (zomereik) staat op het talud van de Nieuwegracht 'Onder de Linden', waar de werven ontbreken. Hier is een stadsgezicht dat dezelfde sfeer oproept als een bekende prent van Saffleven van die plek uit circa 1660.

Ook individuele bomen kunnen een opmerkelijk grachtgezicht ople-

Oudegracht nabij de Viebrug. De imposante Hollandse iep staat geworteld in de werf.

veren. Bij Paushuize staat een geënte esvariëteit, waar ook op oude prenten een boom te zien is. Op de plaats van de vroegere stadskraan bij de Stadhuisbrug staat een paardekastanje in een achtkantige bak. Daarmee is tevens een oude traditie voortgezet, omdat vroeger de bomen meestal in een veelhoekige bak werden geplant om beschadiging te voorkomen. Vermeldenswaard is een door wortelbeschadiging over de werf liggende witte moerbeï van vijftig jaar oud, nabij het Rembrandtheater Oudegracht.

*Het lijkt wel of de bomen
aan de gracht nóg grootser
zijn dan de Domtoren.*

*Nieuwegracht 'onder de
linden' bij het Servaesbol-
werk. Op het talud staat
een fraaie groep eiken. De
werfmuren zijn hier afge-
broken bij de uitvoering
van het singelplantsoen vol-
gens ontwerp van Zocher
(linksboven).*

*Oudegracht tussen Viebrug
en Jacobibrug. Witte Moer-
bei. Na wortelbeschadiging
over de werf liggend maar
zeer vitaal (linksonder).*

Vanaf 1930 en meer nog in de jaren vijftig van deze eeuw gaat het beeld van de werfbeplanting sterk veranderen. Werd er daarvoor een beperkt aantal boomsoorten geplant, thans tellen we ongeveer vijfenzestig soorten en variëteiten. We noemen onder andere tempelboom, hemelboom, zwarte noot en diverse soorten eiken, lindes, essen, esdoorns, meidoorns, lijsterbessen, sierappels en kersen. Enerzijds is daarmee de diversiteit aan bloesems en bladkleuren toegenomen: in alle seizoenen is er wel iets te beleven aan de grachten, anderzijds is het meer stijlvolle en monumentale karakter daardoor hier en daar verdwenen. Een ander verschil met vroeger is de plantplaats, eertijds vooral dicht tegen de werfgevels, nu op de gehele werfbreedte, soms zelfs in twee rijen. In totaal staan er nu circa vierhonderd zestig grotere en kleinere bomen langs de grachten, verreweg de meeste op de Oudegracht, omdat de Kromme Nieuwegracht, Drift en Plompetorengracht weinig mogelijkheden bieden. Van de ongeveer honderd dertig oudere monumentale bomen staat echter het grootste gedeelte langs de Nieuwegracht.

De begroeiing op de werfmuren

Op allerlei plaatsen zijn de gracht- en werfmuren begroeid met plantensoorten die het grachtbeeld verlevendigen. Hier en daar valt de schrilte tegenstelling op met een pas gerestaureerde kale muur. Onder de planten bevinden zich varensoorten als smalle stekelvaren, mannetjesvaren, wijfjesvaren, eikvaren, muurvaren, maar ook de zeldzame en in ons land beschermde tongvaren en steenbreekvaren. Karakteristiek voor de werfmuren zijn ook muurleeuwebek en gele helmbloem. Een markant element is een vijgeboom van twintig jaar oud aan de Oudegracht bij de Weesbrug. Deze mediterrane boom wordt bevoordeeld door de Pegus-verwarmingsbuizen erachter. In 1986 droeg de vijg voor het eerst enkele vruchten, die in dit klimaat echter niet kunnen rijpen. De vijg is niet de enige boomsoort die op de grachtmuren ontkiemt. Ook iep, esdoorn, es, els, plataan, vlier, wilg, beuk en linde treffen we er soms aan. De linde is een aardig voorbeeld van een soort die in Nederland niet zo gauw spontaan is te vinden maar soms op muren ontkiemt. Muren met kalkrijke specie vertonen overeenkomsten met de loofbossen van Midden- en Zuid-Europa, waar de linde van nature voorkomt.

Bomen zijn op muren overigens niet zo wenselijk, omdat ze de baksteenlagen langzaam aan uit elkaar drukken. Anders is het met de

De romantische begroeiing aan de Nieuwegracht geeft dit stukje Utrecht een heel aparte bekooring.

Nieuwegracht tussen Magdalenabrug en Agnietenstraat, ca. 1660. (Tekening H. Saffleven.)

Aanvankelijk waren alle werfmuren in de stad voorzien van stenen borstweringen. Pas later zijn de gietijzeren balies verschenen.

varens, die met hun ragfijne worteltjes wel dankbaar gebruik maken van losse voegen en richels, maar zelf nauwelijks bijdragen aan de verweering.

Vanaf de jaren vijftig zijn de Utrechtse gracht- en werfmuren regelmatig geïnventariseerd op plantesoorten, zodat er een goed overzicht bestaat van de samenstelling en veranderingen van na de oorlog. De bijzondere soorten, met name de varens, groeien hoog op de muren op plaatsen waar de keldergewelven op elkaar aansluiten en waar zich een zandlichaam achter de werfmuur bevindt. Op die plaatsen is een zekere mate van vocht aanwezig. Schaduw en kalkrijke specie zijn eveneens belangrijke voorwaarden voor de vestiging en groei van specifieke muursoorten. De minder karakteristieke plantengroei is te vinden op plaatsen waar zich veel humus en voedingsstoffen verzamelen. Dit doet zich voor op de grens van het straatniveau en de werfmuur, waar straatvuil zich via regenwater verzamelt en bij de steenlagen boven de waterlijn die verrijkt worden door het verontreinigde grachtwater. Langs het water treffen we planten aan die ook voorkomen in moerasgebieden en langs sloten zoals els, wolfspoot, pinksterbloem, tandzaad, waterzuring, valeriaan en blaartrekkende boterbloem. Op verrijkte plaatsen hogerop of boven op de muur zien we onder andere basterdwederik, Canadese fijnstraal, liggend vetmuur, paardebloem, kruipende boterbloem en gewone melkdistel.

Reddingsactie

Nieuwegegracht tussen Paulusbrug en Brigittenbrug.

Uit het onderzoek in de loop der jaren kunnen we vaststellen dat van de zestien varensorten uit 1960 er nu nog acht voorkomen. Onder meer rechte en gebogen driehoeksvaren, moerasvaren, kamvaren en zwartsteelvaren zijn verdwenen. Daarentegen zijn vijg en gele helm-bloem nieuwe vestigingen. De zowel kwalitatieve als kwantitatieve achteruitgang van de muurbegroeiing, vooral na 1975, is in hoofdzaak te wijten aan het tempo en de schaal van de overigens noodzakelijke werfmuurrestauraties. De kansen op nieuwe vestigingen namen daardoor aanzienlijk af. Hoewel varensorten over zeer grote afstand verspreid worden, zijn de kansen op ontkieming groter als er bestaande groeiplaatsen in de buurt aanwezig zijn. Daarnaast hebben de geres-taureerde werfmuren een speciesamenstelling die minder geschikt is, terwijl ook barstjes en richels in de groeven ontbreken voor de hechting van zaden en sporen. Alleen mossoorten bedekken de muren al massaal binnen een jaar na een restauratie.

Vanwege de geconstateerde achteruitgang van de bijzondere werfmuurbegroeiing zijn er vanaf 1980 door de gemeente experimenten opgezet om vegetaties te behouden. Op circa vijftien te restaureren muren zijn experimenten uitgevoerd, waarbij varens zijn teruggezet in de vernieuwde muurdelen als losse planten of als bakstenen pakketjes afkomstig uit de oude muur. Waar mogelijk zijn begroeide muur-gedeelten gehandhaafd en zonodig verankerd. Omdat de werfmuren aan de achterkant aangesmeerd worden met cement tegen vocht, wat voor deze planten juist funest is, zijn er plastic verbindingspijpjes geplaatst vanuit de grond achter de muur naar de voegen waar de plan-ten zitten. Het resultaat van de experimenten is dat enkele karakteristieke varensorten voor de Utrechtse gracht- en werfmuren behou-den zijn, waaronder de zeldzame tongvaren en steenbreekvaren.

Oudegracht 111 tussen Jansbrug en Bakkerbrug, 1926. Bij kelder nr. 2 volgt het metselwerk boven de pui de gebogen vorm van het achterliggende gewelf van de werfkelder. Het is een vorm die resteert uit de tijd dat de afdichting van de kelders slechts uit een eenvoudig latwerk bestond. Let ook op de begroeiing.

